

**ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКО**

**НИКОЛАЄВА Валентина Іванівна**

УДК 37.013.42-364.048.6

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ  
ПІДЛІТКІВ ІЗ СІМЕЙ ГРУП РИЗИКУ В ЦЕНТРАХ СОЦІАЛЬНИХ  
СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

**АВТОРЕФЕРАТ**

дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата педагогічних наук

**Луганськ – 2009**

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

**Науковий керівник:** заслужений діяч науки і техніки України, доктор педагогічних наук, професор  
**Харченко Сергій Якович,**  
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи.

**Офіційні опоненти:** доктор педагогічних наук, доцент  
**Омельченко Світлана Олександрівна,**  
Слов'янський державний педагогічний університет, завідувач кафедри теоретично-методичних основ фізичного виховання і реабілітації;

кандидат педагогічних наук  
**Горенко Сергій Володимирович,**  
Управління Державного департаменту України з питань виконання покарань в Луганській області, начальник.

Захист відбудеться 22 жовтня 2009 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.03 у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 91011, м.. Луганськ, вул. Оборонна, 2, ауд. 376.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (91011, м.. Луганськ, вул. Оборонна, 2).

Автореферат розіслано 21 вересня 2009 р.

**Учений секретар**  
спеціалізованої вченої ради

**Л.Л. Бутенко**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** Трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні, торкнулися майже всіх сфер життєдіяльності й позначилися в першу чергу на сім'ї, соціально-економічних умовах її розвитку, реалізації нею основних функцій як соціального інституту. Виховний потенціал сім'ї, на думку багатьох учених, на сучасному етапі зазнає серйозних перетворень, а іноді й деформацій. Незважаючи на всі труднощі й суперечності у здійсненні сім'єю виховної функції, саме родина має найбільші можливості впливу на дітей. У разі відмови сім'ї від своєї пріоритетної ролі місце „вихователя”, духовного наставника посідають або ЗМІ, які останнім часом значно посилили свою дію завдяки яскравості, емоційності, гедоністичній спрямованості, й готові конкурувати з батьками в інтенсивності впливу на молоде покоління, або найближче соціальне оточення (двір, підліткове середовище), або віртуальний світ (Інтернет, комп'ютерні ігри).

Предметом особливої уваги науковців в останні роки стають сім'ї, соціальне функціонування яких з об'єктивних і суб'єктивних причин ускладнене або порушене, а їх існування перебуває під загрозою. Такі родини характеризуються як *сім'ї групи ризику*. Традиційно їх поділяють на: малозабезпечені, неповні, багатодітні, дистантні, з дітьми-інвалідами, неповнолітньою матір'ю, недієздатними батьками та ін.

Ученими доведено, що всебічний розвиток дітей тісно пов'язаний з умовами, в яких вони зростають. Упевненість дитини в собі і своєму майбутньому, її самоусвідомлення значною мірою залежать від можливості жити безпечним і гідним життям. Дефіцит виховання призводить до того, що деякі підлітки із сімей груп ризику мають занижену самооцінку, тривожність, невпевненість у собі, неадекватне уявлення про свою особистість, неповноцінність через неможливість задоволення потреб, що виникають. У таких сім'ях ускладнюється процес соціалізації дітей і підлітків, що може зумовити протиправну поведінку останніх.

Передусім треба зауважити, що охорона й підтримка дитинства в Україні визнана пріоритетним напрямком у реалізації державної політики, здійснюваної різними соціальними інститутами, серед яких виділяються центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ, до 2005 р. – ЦССМ) є основною державною ланкою, яка здійснює соціальну роботу з дітьми, сім'єю та молоддю. Усі центри об'єднані спільною метою, виступаючи одним із механізмів держави в реалізації соціальної політики стосовно дітей, сім'ї та молоді. Вони покликані об'єднати,

урівноважити, оптимізувати розрізнені суспільно-культурні, виховні, просвітницькі й організаційні впливи на підростаюче покоління в єдину виховну систему, сприяти його гармонійному розвитку й соціалізації. ЦСССДМ потрібні для педагогізації соціального середовища, захисту молоді особистості від посягань на її свободу, гідність, для надання допомоги та встановлення міжособистісних контактів, розвитку творчої активності дітей і молоді.

У сучасних навчальних посібниках, монографіях, дисертаціях та інших наукових працях достатньо висвітлено концепції соціально-педагогічної роботи з різними категоріями сімей, особливу увагу приділено сім'ям з дітьми з особливими потребами (І. Іванова, Н. Демет'єва, А. Капська, Є. Холостова), проблемним сім'ям (З. Зайцева, В. Оржеховська, І. Трубавіна), окремим типам сімей (О. Максимович, В. Постовий, О. Песоцька та ін.), проте недостатньо розроблено технології соціально-педагогічної роботи з підлітками із сімей груп ризику.

Особливе місце посідають роботи, присвячені питанням соціальної реабілітації (Л. Акатов, І. Зверева, Л. Коваль, Т. Лях, Р. Овчарова, П. Ук-раїнець, С. Хлебик, А. Ходорчук), педагогічної реабілітації (Л. Баранська, Б. Вульф, В. Доній, І. Єрмаков, В. Загвязинський, Г. Несен, Л. Сохань), соціально-педагогічній реабілітації (С. Беличева, А. Капська, В. Ляшенко, Р. Овчарова, М. Чайковський, В. Чужикова). Розробці та впровадженню моделей соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю присвячено ряд досліджень О. Безпалько, Н. Грабовенко, О. Караман, О. Кузьменко, Г. Лактіонової, Р. Овчарової, С. Толстоухової, С. Харченка та ін.

Разом з тим, серед дисертаційних досліджень, що стосуються проблем підлітків з різних категорій сімей, ще недостатньо робіт, де розглядаються соціально-педагогічні аспекти реабілітації підлітків саме з сімей груп ризику в ЦСССДМ.

Актуальність і соціальна значимість роботи значною мірою зумовлена спрямованістю її результатів на розв'язання низки *суперечностей* між: зростанням кількості підлітків з девіантною поведінкою із сімей груп ризику та відсутністю в сучасній науковій теорії та практиці обґрунтованих, ефективних методів та форм соціально-педагогічної роботи з цією категорією в ЦСССДМ; необхідністю організації реабілітаційного процесу підлітків із сімей груп ризику на основі суб'єкт-суб'єктних взаємин і невідповідності спеціалістів ЦСССДМ, педагогів, батьків до здійснення комплексної реабілітації; зростанням кількості родин груп ризику, які потребують додаткової

кваліфікованої допомоги у вихованні підлітків, і недостатнім рівнем підготовки фахівців для надання соціально-педагогічної допомоги батькам таких дітей.

Необхідність наукової розробки обраної проблеми, її глибокого й послідовного розв'язання на рівні соціально-педагогічної теорії та практики зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: „**Соціально-педагогічна реабілітація підлітків із сімей груп ризику в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді**”.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами.** Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки й соціальної роботи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка як складова частина комплексної наукової теми „Зміст й технологія соціально-педагогічної діяльності з дітьми групи ризику” (державний реєстраційний номер 0107V000971). Тему затверджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 10 від 23.12.2003 року).

**Об'єкт дослідження** – процес соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику.

**Предмет дослідження** – модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

**Мета дослідження** – науково обґрунтувати й експериментально перевірити модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

**Гіпотеза дослідження** полягає у припущенні, що досягнення ефективності соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді можливе в тому випадку, якщо цей процес побудувати згідно з соціально-педагогічною моделлю, яка спирається на системний і особистісно орієнтований підходи, має багаторівневу структуру й спрямована на підтримку напрямків соціалізації в контексті застосування соціально-педагогічних і психологічних засобів реабілітації особистості підлітків із сімей груп ризику на основі створення відкритої соціальної ситуації для розвитку дітей шляхом зменшення впливу негативних факторів соціуму та формування позитивних форм активності неповнолітніх у діяльності, спілкуванні й поведінці із залученням батьків та виховного потенціалу соціуму.

Відповідно до мети й гіпотези дослідження були визначені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику.

2. Розкрити сутність та зміст діяльності ЦСССДМ з соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику.

3. Визначити критерії й рівні процесу соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику.

4. Теоретично обґрунтувати модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ.

5. Експериментально перевірити модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ та проаналізувати ефективність її впровадження.

**Методологічну основу дослідження** складають: філософські положення про соціальну сутність особистості, системно-комплексний підхід до вивчення явищ соціальної дійсності; концепції особистісно орієнтованої освіти й виховання; міждисциплінарний, оптимізаційний, комунікаційно-діалогічний, особистісно-діяльнісний підходи до організації реабілітації підлітків із сімей груп ризику.

Нормативно-правову базу дослідження склали: Конвенція про права дитини, Закон України „Про охорону дитинства”, Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті, Національні програми: „Діти України”, „Репродуктивне здоров'я”; Державні програми: „Програма запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності на 2006-2010 роки”, „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки”; „Програма профілактики злочинності” та ін.

**Теоретичною основою дослідження** є положення про: системний підхід (В. Афанасьєв, І. Блауберг, М. Каган, В. Лазарєв, А. Уйомов, Є. Юдін); особистісно орієнтований підхід (І. Бех, Є. Бондарєвська, В. Бочарова); соціальну ситуацію розвитку (Л. Виготський); соціалізацію особистості (І. Кон, А. Мудрик, В. Москаленко, С. Савченко, С. Харченко та ін.); сімейне виховання (Т. Алексеєнко, Н. Крупська, А. Макаренко, О. Максимович, О. Песоцька, В. Постовий, В. Сухомлинський, І. Трубавіна, А. Харчев та ін.); соціально-педагогічну реабілітацію (С. Бєличева, Б. Вульфів, І. Єрмаков, В. Загвязинський, І. Зверєва, І. Іванова, А. Капська, Р. Овчарова, В. Семенов, С. Толстоухова, Є. Холостова); моделювання як науковий метод (Б. Глинський, Ю. Плотинський, В. Сафронова, В. Штейнберг, В. Штофф).

У процесі роботи використано комплекс **методів дослідження**: *теоретичні*: аналіз філософської, соціологічної, юридичної, психолого-педагогічної вітчизняної та зарубіжної соціально-педагогічної літератури

з теми дослідження для з'ясування стану розробленості проблеми; синтез, систематизація, порівняння, узагальнення науково-теоретичного матеріалу для вивчення сутності та змісту соціально-педагогічної реабілітації; метод моделювання для розробки моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ; *емпіричні*: інтерв'ювання, анкетування, тестування, бесіда, спостереження, метод експертної оцінки для аналізу методів і форм соціально-педагогічної реабілітації; соціально-педагогічний експеримент з метою перевірки висунутої гіпотези; *математичні та статистичні* методи для опрацювання результатів експерименту.

**Експериментальна база дослідження.** Дослідження проведено на базі Свердловського МЦСССДМ і Краснодонського РЦСССДМ (Луганська область) і Макіївського МЦСССДМ (Донецька область). У дослідженні взяли участь: 250 підлітків із сімей груп ризику, 250 батьків, 37 класних керівників і педагогів-організаторів.

**Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що: *вперше* розроблено, теоретично обґрунтовано модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в діяльності ЦСССДМ, подано детальну характеристику кожного з її компонентів, розроблено сукупність критеріїв для визначення ефективності процесу соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику; *набули подальшого розвитку* наукові уявлення про сутність соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику; *удосконалено* форми й методи роботи ЦСССДМ з підлітками із сімей груп ризику із залученням батьків і ресурсів мікросоціуму.

**Практичне значення дослідження** полягає в апробації структурно-функціональної моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в практичній діяльності 2-х міських ЦСССДМ і 1 районного ЦСССДМ, розроблено: комплексну соціально-педагогічну реабілітаційну програму для підлітків із сімей груп ризику, їх батьків та класних керівників і вихователів; комплекс просвітницьких семінарів-тренінгів соціально-психолого-педагогічної спрямованості для педагогів шкіл, батьків і підлітків із сімей груп ризику; методичні рекомендації з організації волонтерської роботи.

Результати дослідження можуть бути використані в діяльності Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, роботі педагогів, соціальних працівників і психологів закладів освіти, процесі підготовки фахівців зі спеціальностей „Соціальна робота”, „Соціальна педагогіка” у вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, при розробці

навчальних курсів і семінарів з проблем сучасних технологій для майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників.

Результати дисертаційної роботи **впроваджено** в діяльність Свердловського міського ЦСССДМ (довідка про впровадження № 278 від 26.11.2008 р.) і Краснодонського районного ЦСССДМ (довідка про впровадження № 216 від 14.11.2008 р.) Луганської області; Макіївського міського ЦСССДМ (довідка про впровадження № 588 від 06.11.2008 р.) Донецької області.

**Апробація результатів дослідження.** Основні результати та висновки виконаної роботи обговорювались та отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, методичних нарадах і наукових конференціях Макіївського економіко-гуманітарного інституту (2005-2008 рр.). Основні положення дисертації доповідалися на *Міжнародних* науково-практичних конференціях: „Соціальна робота й сучасність: теорія і практика” (Київ, 2006, 2008), „Соціальна робота в Україні: вектор розвитку в третьому тисячолітті” (Київ, 2007), „Сучасні проблеми управління” (Київ, 2007), *Всеукраїнській* науково-практичній конференції „Актуальні проблеми соціальної педагогіки: теорія і практика” (Чернігів, 2007), *регіональний* науковій конференції „Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління” (Донецьк, 2007, 2008).

**Публікації.** Результати дослідження відображені в 11 одноосібних публікаціях, у тому числі 6 статтях у наукових фахових виданнях.

**Структура дисертації.** Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (306 найменувань, з них 7 – іноземною мовою) та 5 додатків на 26 сторінках. Загальний обсяг дисертації 234 сторінки. Робота містить 10 таблиць, 16 рисунків.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено мету, гіпотезу, завдання, визначено об’єкт, предмет, методи дослідження, а також наукову новизну й практичне значення, відображено апробацію результатів, наведено відомості про структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – **„Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику”** – представлено теоретичний аналіз сучасних підходів до дослідження проблеми соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику, висвітлено сутність, зміст і форми соціальної



реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ, здійснено діагностику процесу соціально-педагогічної реабілітації окресленої категорії підлітків.

Вивчення теоретико-методологічних засад соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику показало, що досліджувана проблема складна й багатогранна, оскільки поєднує в собі ряд відносно самостійних наукових напрямків, пов'язаних із концептуальними засадами філософських, психологічних і соціологічних досліджень, предмет яких збігається з предметом нашого дослідження й містить соціально-педагогічну інформацію щодо проблем соціалізації підлітків, впливу сімейного виховання на їх розвиток, особливо в сім'ях груп ризику та питання необхідності проведення різних видів реабілітації.

Аспектний аналіз наукових джерел показав, що, по-перше, більшість учених указують на зростання кризових станів у підлітковому віці, які можуть стати причиною появи девіантної поведінки; по-друге, проблеми підлітків загострюються і збільшуються через додаткову дію психотравматичних факторів, серед яких – неправильне сімейне виховання, вплив ЗМІ та „вулиці”; по-третє, підлітки із сімей груп ризику – це категорія дітей, які потребують особливої уваги з боку психологів, соціальних педагогів; по-четверте, розглядаючи характеристику деяких сімей груп ризику (малозабезпечених, багатодітних, неповних тощо), можна зробити висновок, що їх виховний потенціал надто знижений; по-п'яте, соціальну реабілітацію використовували тільки тоді, коли з'являлися суттєві відхилення у здоров'ї, поведінці або діяльності.

У ході дослідження змісту поняття „реабілітація” проаналізовано такі види реабілітації, як: педагогічна (Б. Вульф, В. Загвязинський), духовна (Г. Сагач), реабілітація в особистісному контексті (Т. Титаренко), рольова (П. Горностай), соціальна (А. Капська, І. Зверева), психологічна (Є. Холостова), середовищна (Т. Мосійчук), соціально-педагогічна (С. Беличева, Р. Овчарова, І. Іванова).

У наш час основна увага приділяється соціально-педагогічній реабілітації підлітків з девіантною поведінкою, дітей вулиці, неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі, неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, дітей з функціональними обмеженнями, а також недостатньо організованої соціально-педагогічній реабілітації підлітків із сімей груп ризику.

*Соціально-педагогічна реабілітація підлітків із сімей груп ризику* – це комплекс заходів, спрямованих на зміну ситуації розвитку підлітка шляхом підвищення його адаптивного потенціалу й комунікативної компетентності, а також гармонізації батьківсько-дитячих стосунків.

Соціально-педагогічну реабілітацію різних категорій підлітків можуть здійснювати певні соціальні інститути, серед яких особливе місце посідають ЦСССДМ. При змістовому аналізі діяльності ЦСССДМ з 1991 по 2008 рр. було виявлено, що пріоритетний напрямок їхньої роботи – соціальна підтримка різних категорій сімей. Аналіз сутності та змісту діяльності ЦСССДМ із соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику показав, що така робота здійснюється системно тільки з однією категорією – дітьми з функціональними обмеженнями, а іншим категоріям надаються соціальні послуги тільки після звернення їх до ЦСССДМ. До таких послуг належать: юридичні, психолого-педагогічні консультації; переадресація до служби зайнятості; організація оздоровлення та профорієнтація дітей; матеріальна допомога, що іноді провокує споживацьке ставлення до соціальної служби. Центри мають достатній досвід, матеріальну базу, кадрові ресурси щодо розв'язання проблем і надання широкого спектру соціальних послуг різним категоріям населення, у тому числі підліткам із сімей груп ризику. Для цього в системі ЦСССДМ функціонують спеціалізовані соціальні служби, служби психологічної допомоги „Телефон Довіри”, кризові центри соціально-психологічної допомоги та центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями, робота яких спрямована на соціальне обслуговування різних категорій сімей.

Крім цього, ЦСССДМ здійснюють організаційно-методичне забезпечення діяльності закладів соціального спрямування, створюваних місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування в разі необхідності для територіальної громади: соціальні гуртожитки, соціальні центри матері та дитини, центри для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді. Отже, на сьогодні є всі необхідні передумови для організації системної роботи щодо соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в рамках чинних формувань.

Для розробки цілей, змісту, форм і методів роботи ЦСССДМ із соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей групи ризику була проведена комплексна діагностика щодо виявлення проблем цієї категорії дітей у сім'ї та соціумі. Ці проблеми стосуються, по-перше, соціальної адаптації й адекватної сформованості Я-концепції підлітка; по-друге, спілкування з оточенням і виникнення конфліктних або напружених стосунків, що свідчить про недостатню комунікативну компетентність; по-третє, дисгармонійних стосунків у деяких сім'ях груп ризику.

За кількістю і типологією сім'ї групи ризику, які брали участь в констатувальному етапі експерименту, розподілились таким чином:

малозабезпечені – 85 (34 %); неповні – 66 (26,4 %); багатодітні – 45 (18 %); дистантні – 34 (13,6 %); з повторним шлюбом – 20 (8 %).

Комплексне діагностичне дослідження в межах констатувального етапу експерименту виявило проблеми в більшості підлітків із сімей груп ризику як в ЕГ, так і в КГ: 1) знижений адаптаційний потенціал; 2) недостатня розвиненість комунікативної компетентності; 3) напружена психологічна атмосфера в сім'ї.

Опитування класних керівників підлітків із сімей груп ризику дозволило окреслити коло питань у їхній взаємодії: нерозвиненість у деяких вихователів навичок спілкування з такими дітьми та відсутність додаткових педагогічних і психологічних знань; ситуативна участь батьків у виховному процесі; значні труднощі при підборі ефективних форм роботи з підлітками цієї категорії. Але абсолютна більшість педагогів висловила бажання підвищити свій кваліфікаційний рівень з конструктивної взаємодії з підлітками із сімей груп ризику і співпрацювати зі спеціалістами ЦСССДМ.

Отримані результати дозволили сформулювати критерії ефективності процесу соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику: *адекватна сформованість Я-концепції* (адаптивність, сприйняття інших, інтернальність (самоконтроль) самосприйняття, емоційна комфортність, прагнення до домінування), *комунікативна компетентність* (соціальна комунікативна незграбність, нетерпимість до невизначеності, конформність, прагнення до статусного зростання, орієнтація на запобігання невдачам, фрустраційна нетолерантність, емпатія) і *психологічна атмосфера сім'ї* (рівень сімейної тривоги, „прийняття – неприйняття дитини”, „соціальна бажаність – небажаність поведінки”, „симбіоз”, „авторитарна гіперсоціалізація”, „інфантилізація (інвалідизація)”, які мають три рівні (високий, середній, низький).

Подані теоретичні положення про сутність процесу соціально-педагогічної реабілітації стали основою й орієнтиром при розробці моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику та її впровадженні в діяльність ЦСССДМ.

У другому розділі – **„Розробка моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді”** – здійснено наукову розробку та обґрунтування моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ, представлено процес її впровадження в практичну діяльність ЦСССДМ, проведено аналіз ефективності дослідно-експериментальної роботи.

В основу побудови моделі були покладені вихідні положення, згідно з якими соціально-педагогічна реабілітація підлітків із сімей груп ризику розглядалася не як окреме соціально-педагогічне явище, а як цілісна педагогічна система.

Найбільшою мірою відповідає цілям соціально-педагогічної реабілітації й критеріям її ефективності структурно-функціональна модель (Рис.1), яка включає *змістовий, технологічний і кадровий* компоненти. Побудова моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику спирається на загальну теорію пізнання та на системний, оптимізаційний, особистісно орієнтований і комунікаційно-діалогічний підходи.

Загальною метою моделі є системна підтримка напрямків соціалізації в контексті застосування соціально-педагогічних і психологічних засобів реабілітації особистості на основі створення відкритої соціальної ситуації для розвитку підлітків із сімей груп ризику шляхом зменшення впливу негативних факторів соціуму і формування позитивних форм активності неповнолітніх у діяльності, спілкуванні й поведінці із залученням батьків та виховного потенціалу соціуму.

Модель соціально-педагогічної реабілітації являла собою багато-рівневу систему, на кожному рівні якої визначалася й розв'язувалася низка завдань за допомогою розробки і впровадження пакету прикладних програм, що інтегрувалися в комплексну реабілітаційну програму. Змістовий компонент містив чотири рівні: *цілеформуючий, соціально-активізуючий, орієнтовно-розвивальний, експертно-аналітичний*.

Технологічний компонент включав визначення соціально-педагогічних методів і форм роботи, за допомогою яких цілеспрямовано здійснювався вплив на свідомість, поведінку підлітків у процесі їх соціалізації, адаптації в нових соціально орієнтовних видах діяльності. У процесі соціально-педагогічної реабілітації використовувався ряд послідовно або одночасно застосованих методів виховання, які взаємно доповнювали один одного та забезпечували реалізацію конкретних завдань моделі. Апробація моделі передбачала використання соціально-економічних, організаційних, соціально-педагогічних методів. Кадровий компонент запропонованої структурно-функціональної моделі включав спеціалістів ЦСССДМ і систему соціального партнерства, завдяки якій вдалося скоординувати і об'єднати зусилля всіх виховних інститутів соціуму.

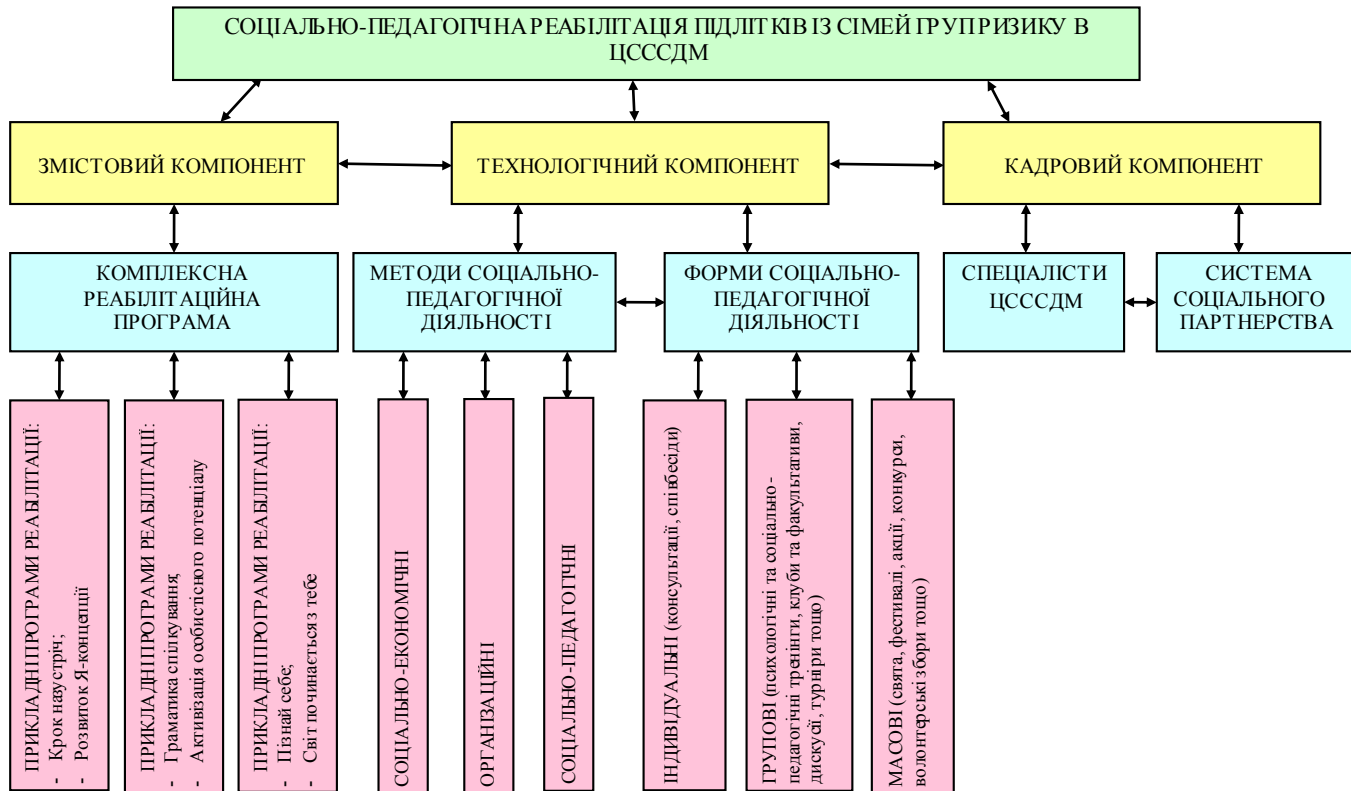


Рис.1. Модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ

З метою координації та інтеграції спільних зусиль була створена ініціативна група. Партнерами в проведенні експерименту стали: управління освіти, управління охорони здоров'я, служба в справах неповнолітніх, прикордонна застава, відділи культури і спорту, комітет у справах сім'ї та молоді, міський центр зайнятості, редакції міських газет, громадські організації. З деякими були укладені угоди про співробітництво.

З'ясовано, що педагогічну організацію діяльності щодо реабілітації підлітків із сімей груп ризику необхідно здійснювати в єдиній системі соціально-психолого-педагогічної роботи в нових умовах життя при цільовому забезпеченні переходу їх від стану соціальної і психологічної дезадаптації до успішної адаптації, соціалізації й інтеграції в нову ситуацію розвитку.

Упровадження моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ реалізовувалося паралельно за трьома напрямками: робота з підлітками, робота з батьками, робота з класними керівниками й вихователями. Виховна робота здійснювалася в індивідуальній, груповій та масовій формах.

Вагомим результатом експериментальної роботи стало використання спеціалістами центрів групових форм роботи з підлітками, таких, як: соціально-психологічні, освітні й розвивальні тренінги, організація клубів і факультативів за інтересами („Покоління Х”, „Дозвілля”, „Кордон”, „Юний правознавець”, клуб здорового способу життя „Безпечна поведінка”, Клуб практичної психології), дискусії, брейн-ринги, диспути, турніри, Школа волонтерів і Школа лідерів, „круглі столи”, ділові, психологічні й рольові ігри тощо.

Робота з класними керівниками й педагогами-організаторами полягала в організації постійно діючого семінару-практикуму „Основні технології й моделі діяльності педагогів з підлітками із сімей груп ризику”; налагодженні постійного зв'язку з ними; проведенні спільних заходів (години спілкування, культурно-масові заходи, дискусії та ін.) і тренінгу з питань конструктивної взаємодії з підлітками.

Робота з батьками сімей груп ризику мала свої особливості й полягала: у створенні груп соціальної активності з членів багатодітних і неповних сімей; проведенні тематичних батьківських зборів у школах з питань підліткових проблем; організації й проведенні семінару-практикуму „Зрозуміти – означає прийняти”; організації заочних і опосередкованих форм корекційно-просвітницької роботи (пам'ятки, рекомендації, вправи-завдання тощо); проведенні індивідуальних

консультацій; залученні батьків до проведення масових заходів (свят, акцій, вечорів та ін.).

Визначення ефективності впровадженої моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в діяльність ЦСССДМ здійснювалося в три етапи. Перший етап показав, що у підлітків КГ позитивна динаміка за всіма критеріями була незначною. Другий етап виявив, що абсолютна більшість підлітків, які брали участь в експерименті, досягли високого й середнього рівнів за всіма критеріями. Третій етап аналізу виявив значну різницю між досягнутими результатами в КГ і ЕГ, яка виявилася достовірною (табл.1). Абсолютна більшість підлітків, які брали участь в експерименті, досягли високого і середнього рівнів за критеріями: адекватна сформованість Я-концепції (перший критерій), комунікативна компетентність (другий критерій), психологічна атмосфера сім'ї (третій критерій).

Таблиця 1

Порівняльні дані рівнів ефективності соціально-педагогічної реабілітації за результатами експериментально-дослідної роботи (%)

Рівні	До експерименту		Після експерименту		Динаміка	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
<b>АДЕКВАТНА СФОРМОВАНІСТЬ Я-КОНЦЕПЦІЇ</b>						
високий	20	19	49	24	+29	+5
середній	32	32	38	33	+6	+1
низький	48	49	13	43	-35	-6
<b>КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ</b>						
високий	24	25	48	32	+24	+7
середній	31	29	41	34	+10	+5
низький	45	46	11	34	-34	-12
<b>ПСИХОЛОГІЧНА АТМОСФЕРА СІМ'Ї</b>						
високий	16	17	43	21	+27	+5
середній	31	30	47	33	+16	+3
низький	53	53	10	46	-43	-8

Для статистичної обробки результатів дослідження використано метод визначення різниці відсоткових коефіцієнтів і обчислення критерію Стюдента (t).

Проведене дослідження дає можливість сформулювати **основні висновки:**

1. У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та практичне розв'язання наукової проблеми соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ, що полягає у розробці, обґрунтуванні та практичному впровадженні моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

2. Вивчення дефініції „реабілітація” з погляду різноманітних наукових напрямків дозволило нам уважати оптимальним формулювання цього поняття з позицій соціально-педагогічного підходу й визначити його щодо підлітків із сімей груп ризику як комплекс заходів, спрямованих на зміну ситуації розвитку підлітка шляхом підвищення його адаптивного потенціалу, комунікативної компетентності, й гармонізації стосунків батьків і дітей.

3. Установлено, що соціальними проблемами підлітків із сімей груп ризику є: соціальна адаптація й адекватна сформованість Я-концепції підлітка; спілкування з оточенням і виникнення конфліктних або напружених стосунків, що свідчить про недостатню комунікативну компетентність; дисгармонійні стосунки в деяких сім'ях груп ризику.

4. Доведено, що сьогодні основна увага приділяється соціально-педагогічній реабілітації підлітків з девіантною поведінкою, дітей вулиці, неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі, неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, і дітей з функціональними обмеженнями, однак недостатньо приділено організації соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику (неповних, багатодітних, малозабезпечених, дистантних тощо).

5. Виявлено, що діяльність ЦСССДМ із соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику здійснюється системно тільки з однією категорією – дітьми, що мають функціональні обмеження, а іншим підліткам соціальні послуги надаються тільки після звернення до ЦСССДМ. Цей аналіз виявив потребу створення науково обґрунтованої сучасної ефективної моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику.

6. У результаті дослідження вперше була розроблена та впроваджена в діяльність ЦСССДМ структурно-функціональна модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику. Вона об'єднала як традиційні, спеціально адаптовані форми й методи, так і інноваційні розроблені методики. Модель містить змістовий, технологічний і кадровий компоненти.

Визначено, що метою моделі є системна підтримка напрямків соціалізації в контексті застосування соціально-педагогічних і



психологічних засобів реабілітації особистості на основі створення відкритої соціальної ситуації для розвитку підлітків із сімей груп ризику шляхом зменшення впливу негативних факторів соціуму і формування позитивних форм активності неповнолітніх у діяльності, спілкуванні й поведінці із залученням батьків та виховного потенціалу соціуму.

Модель соціально-педагогічної реабілітації являє собою багаторівневу систему, на кожному рівні якої визначається й розв'язується низка завдань за допомогою розробки та впровадження пакету прикладних програм реабілітації, що інтегруються в комплексну реабілітаційну програму. Змістовий компонент містив чотири рівні: цілеформуючий, соціально-активізуючий, орієнтовно-розвивальний, експертно-аналітичний.

7. Модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику було впроваджено в діяльність ЦСССДМ паралельно за трьома напрямками: робота з підлітками та їх батьками, вихователями – класними керівниками. Виховна робота з підлітками здійснювалась в індивідуальній, груповій та масовій формах, але основний акцент робився на групових формах роботи. Соціально-педагогічна реабілітація проводилась комплексно, диференційовано й поетапно із залученням виховних ресурсів соціуму. З метою координації та інтеграції спільних зусиль була створена система соціального партнерства.

8. Обґрунтовано, що в процесі апробації структурно-функціональної моделі основний акцент робився на системному й особистісно орієнтованому методологічних підходах. Для підлітків із сімей груп ризику були створені оптимальні умови розвитку в мікросоціумі, які були спрямовані на активізацію внутрішнього резерву неповнолітніх і побудову суб'єкт-суб'єктних відносин. Запропоновані й апробовані форми, методи соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику можуть бути використані в діяльності ЦСССДМ усіх регіонів України.

9. Аналіз результатів апробації моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ був проведений за такими критеріями: адекватна сформованість Я-концепції, комунікативна компетентність і психологічна атмосфера сім'ї. Він засвідчив високі показники за всіма критеріями. Зокрема, в ЕГ 87% підлітків досягли високого і середнього рівня за першим критерієм; 89% підлітків досягли високого і середнього рівня за другим критерієм; 90% підлітків досягли високого і середнього рівня за третім критерієм. Ефективність розробленої моделі підтвердили математичні й статистичні методи обробки експериментальних даних.

10. Таким чином, широкий діапазон та універсальність засобів впливу форм і методів соціально-педагогічної роботи завдяки комплексній реабілітаційній програмі робить її одним із найбільш суттєвих засобів соціалізації, соціальної адаптації й розвитку особистості підлітків із сімей груп ризику. Це є переконливою підставою вважати завдання дослідження виконаними, його мету досягнутою й підтвердити висунуті в гіпотезі основні припущення.

Здійснене дослідження не претендує на остаточне розв'язання заявленої проблеми. Подальші напрями дослідження вбачаються в розширенні змісту реабілітаційної роботи з іншими категоріями дітей та молоді, трансформації моделі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в інші ЦСССДМ, збагаченні її новими формами й методами.

### **Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:**

1. **Николаєва В. І.** Соціально-педагогічна робота з сім'ями групи ризику / В. І. Николаєва // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: зб. наук. праць. – Серія №11. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – Вип. 5. (Частина II) – С.85-89.

2. **Николаєва В.** Соціальна реабілітація як одна з перспективних технологій сучасності / В. Николаєва // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 4. – С.4-9.

3. **Николаєва В.** Підлітки із сімей груп ризику як об'єкт соціально-педагогічної реабілітації / В. І. Николаєва // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту імені Т.Г.Шевченка. Випуск 50. Серія: педагогічні науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – С.137-141.

4. **Николаєва В. І.** Особливості соціально-педагогічної профілактики негативних явищ серед підлітків із сімей груп ризику / В. І. Николаєва // Наукові записки. Серія: Психолого-педагогічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є.І.Коваленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – № 2. – С.9-11.

5. **Николаєва В.** Теоретична модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ / В. Николаєва // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. – Вип. XXXIX / за заг. ред. проф. В.І.Сипченка. – Слов'янськ : Видавничий центр СДПУ, 2007. – С.179-186.

6. **Николаєва В.** Комплексна програма діяльності ЦСССДМ щодо соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику /

В. Николаєва // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. – Вип. XL / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : Видавничий центр СДПУ, 2008. – С.252-257.

7. **Николаєва В. І.** Проблеми впровадження соціальної реабілітації в практику соціальної роботи / В. І. Николаєва // Зб. наук. праць ДонДУУ: Соціологія управління. Серія „Спеціальні та галузеві соціології” Т.VIII. Вип. 3 (80). – Донецьк : ДонДУУ, 2007. – С.249-255.

8. **Николаєва В. І.** Сутність та зміст діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з соціально-педагогічної реабілітації підлітків із родин груп ризику / В. І. Николаєва // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць ДонДУУ: Соціологія управління. Серія „Спеціальні та галузеві соціології” Т.IX. Вип. 4 (94). – Донецьк : ДонДУУ, 2008. – С.210-217.

9. **Николаєва В. І.** Використання соціально-педагогічних технологій ЦСССДМ в реабілітації підлітків із сімей групи ризику / В. І. Николаєва // Сучасні проблеми управління : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 листоп. 2007 р.). – К., 2007. – С.140-141.

10. **Николаєва В. І.** Впровадження принципу активізації в соціально-педагогічній реабілітації підлітків із сімей груп ризику / В. І. Николаєва // Соціальна робота і сучасність: теорія та практика : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 травня 2008 р.). – К., 2008. – С.131-132.

11. **Форми організації волонтерської роботи : Методичні рекомендації / В. І. Николаєва.** – Луганськ, 2001. – 44 с.

**Николаєва В.І. Соціально-педагогічна реабілітація підлітків із сімей груп ризику в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009.

Дослідження присвячене проблемі соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

У дисертації на основі аналізу наукових досліджень розглянуто теоретичні та практичні аспекти реабілітації підлітків із сімей груп ризику в ЦСССДМ, розкрито сутність понять „сім'я групи ризику”, „реабілітація”, „соціальна реабілітація”, „соціально-педагогічна реабілітація”, і подано їх змістову характеристику.

Уперше науково розроблено, обґрунтовано і впроваджено структурно-функціональну модель соціально-педагогічної реабілітації підлітків із сімей груп ризику в діяльність ЦСССДМ на основі комплексної реабілітаційної програми.

Запропонована модель експериментально перевірена на базі міських і районного ЦСССДМ й доведено її ефективність у розв'язанні проблем підлітків із сімей груп ризику.

**Ключові слова:** підліток, реабілітація, соціально-педагогічна реабілітація, сім'я групи ризику, ЦСССДМ, структурно-функціональна модель реабілітації, комплексна програма соціально-педагогічної реабілітації.

**Николаева В.И. Социально-педагогическая реабилитация подростков из семей групп риска в центрах социальных служб для семьи, детей и молодежи.** – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Луганск, 2009.

Исследование посвящено изучению процесса социально-педагогической реабилитации подростков из семей групп риска, в частности обоснованию, созданию и апробации модели реабилитации в центрах социальных служб для семьи, детей и молодежи (ЦСССДМ).

Осуществлен теоретический анализ современных подходов в решении проблем реабилитации, подчеркнута недостаточная изученность проблемы, отсутствие научно обоснованных технологий реабилитации подростков из семей групп риска.

Установлено, что, во-первых, большинство ученых констатируют рост кризисных состояний в подростковом возрасте, которые могут стать причиной появления девиантного поведения; во-вторых, проблемы подростков обостряются и увеличиваются, если на них дополнительно действуют психотравматические факторы, среди которых - неправильное семейное воспитание; в-третьих, подростки из семей групп риска - это категория детей, которые нуждаются в особом внимании со стороны психологов, социальных педагогов; в-четвертых, рассматривая характеристику и влияние семей групп риска (малообеспеченных, многодетных, дистантных, неполных и т.д.) можно сделать вывод о снижении их воспитательного потенциала; в-пятых, социальную реабилитацию применяли только тогда, когда наблюдались явные отклонения в здоровье, поведении или деятельности.

Социально-педагогическую реабилитацию подростков из семей групп риска могут осуществлять различные социальные институты, среди которых особое место занимают ЦСССДМ. Центры имеют достаточный опыт, материальную базу, кадровые ресурсы для разрешения проблем и оказания широкого спектра социальных услуг различным категориям населения.

Для разработки целей, содержания, методов и форм работы ЦСССДМ по социально-педагогической реабилитации подростков из семей групп риска была проведена комплексная диагностика относительно выявления проблем данной категории детей в социуме и в семье. Эти проблемы касаются, во-первых, социальной адаптации и адекватной сформированности Я-концепции подростка; во-вторых, общения с окружением и возникновения конфликтных или напряженных отношений, которые указывают на недостаточную коммуникативную компетентность; в-третьих, дисгармоничных отношений в некоторых семьях групп риска.

Разработана и научно обоснована структурно-функциональная модель социально-педагогической реабилитации на основе комплексной программы реабилитации, оптимизированы ее методы. Предлагаемая модель представлена в виде многоуровневой системы взаимосвязанных компонентов: содержательного, технологического и кадрового. На каждом уровне определяется и разрешается ряд задач с помощью разработанных прикладных программ: «Познай себя», «Мир начинается с тебя», «Грамматика общения», «Активизация личностного потенциала», «Шаг навстречу», «Развитие Я-концепции».

В процессе исследования были изучены и апробированы как традиционные, так и инновационные формы, методы социально-педагогической работы с подростками, их родителями и классными руководителями.

Социально-педагогическая реабилитация осуществлялась комплексно, дифференцировано и поэтапно с привлечением воспитательного потенциала социума. С целью координации и интеграции совместных усилий была создана система социального партнерства.

В диссертации представлены и обоснованы критерии эффективности социально-педагогической реабилитации подростков в ЦСССДМ. Для оценки эффективности экспериментальной работы учитывались количественные и качественные изменения в поведении подростков и их родителей.

Сравнительный анализ полученных результатов показал, что абсолютное большинство подростков, которые принимали участие в эксперименте, достигли высокого и среднего уровней по критериям: адекватная сформированность Я-концепции, коммуникативная компетентность, психологическая атмосфера семьи.

Выяснено, что широкий диапазон и универсальность средств влияния форм и методов социально-педагогической работы благодаря комплексной реабилитационной программе дает возможность считать ее одним из наиболее эффективных способов социальной адаптации и развития личности подростков из семей групп риска.

**Ключевые слова:** подросток, реабилитация, социально-педагогическая реабилитация, семья группы риска, ЦСССДМ, структурно-функциональная модель реабилитации, комплексная программа социально-педагогической реабилитации.

**Nikolaeva V.I. Social-pedagogical rehabilitation family teenager of the groups of the risk in the centre of the social services for family, child and youth.** – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.05 – social pedagogies. – Lugansk Taras Shevchenko National University. – Lugansk, 2009.

The scientific research is devoted problem of social-pedagogical rehabilitation family teenager groups of the risk in the centre of the social services for family, child and youth.

In dissertation on base of analysis of the scientific research of theoretical and practical aspects of rehabilitation family teenager groups of the risk in the CSSFCY, mentions of „family of the groups of the risk”, „social rehabilitation”, „social-pedagogical rehabilitation”, „rehabilitation potential” their contents and feature are presented and revealed.

For the first time it is scientifically designed, motivated and introduced the structured-functional model of social-pedagogical rehabilitation family teenager groups of the risk in activity CSSFCY on base complex rehabilitation program.

The offered model is experimental checked on the base of town and district CSSFCY and its efficiency in decision of the problems family teenager groups of the risk is proved.

**Key words:** teenager, rehabilitation, socio-pedagogical rehabilitation, family of the groups of the risk, CSSFCY, structured-functional model of rehabilitation, complex rehabilitation program of socio-pedagogical rehabilitation.